

י ת ר ?

מ ר פ י ח

א. אשר עשה אלהים למושה ולישראל: שלא הזיקו פרעה ושהגדילו הקב"ה בעיני פרעה ועבדיו ושעשה לישראל נסים על ידו (ושב"ט).

ב. את צפרה אשת משה: ולא אמר בתו, בעבור כי משה נכבד מבית אביה (א"ע).

ג. ואת שני בניה: היא גדלה אותם בלי בעלה (על פי הזוהר).

ואת שני בניה: דרך הכתוב לייחס הבנים אל האשה, וכן כתוב (בראשית) אלה בני לאה, ואת הבנות אל האב, כי כן כתוב (בראשית מ"ו, ט"ו) ואת דינה בתו (בחי"י); גר הייתי: הוזה אני, דוגמא (בראשית כ"ג, י"ג) נתתי כסף השדה, (בראשית י"ד, כ"ב) הרימותי ידי (ח).

ד. ושם האחד: מנהג לשון הקדש לאמר לפעמים השני למשל, ויקרא יוסף את שם הנכור... ואת שם השני (בראשית מ"א, נ"א) ולפעמים האחד, כמו (ש"א י"ד, ד'): שם האחד בוצץ ושם האחד סנה (א"ע).

ושם האחד אליעזר כי אלהי אבי בעזרי: כי אמר אלקי אבי הי בעזרי (על פי ת"י).

ה. ובניו ואשתו: של יתרו, כי לאחר שבא משה אצלו היו לו בנים, כשם שהיו בנים ללכן לאחר שיעקב בא אצלו (זהר).

ו. ויאמר אל משה אני חתנך יתרו בא אליך: שלח לו הדבר באגרת כתוב בה כך, כי השליח לא יאמר אני חותנך, אבל יאמר הנה חותנך יתרו בא אליך (רמב"ן); ראשיתך ושני בניה עמה: כאן הזכיר את האשה לפני הבנים, כי היא העיקר ושני הבנים באים עמה, אבל בפסוק ה' הזכיר את האשה אחר הבנים לפי סדר הליכתם (על פי א"ע).

אני חתנך יתרו בא אליך: הקדים להודיעו דרך מוסר למען יוכל להכין מקום לשבתם כאמרם ז"ל: אל תכנס לביתך פתאום כל שכן לבית חברך (ט).

ז. ויצא משה: לא חדל בשביל מעלתו לקדם פני מי ששלם עמו טובה בעת צר לו (ט).

ז—ת. ויבאו האהלה ויספר משה לחתנו: מכאן שאין מספרים בדרכים

(בה"ט).

ח. ויספר משה לחתנו את כל אשר עשה ה' לפרעה ולמצרים: יתרו

שמע (פסוק א') כל אשר עשה אלקים למשה ולישראל, היינו, את הטובות אשר

עשה עמהם, ומשה ספר לו את כל אשר עשה ה' לפרעה ולמצרים, היינו את הרעות שעשה עמהם, ולכן אמר יתרו (פסוק י"א) עתה ידעתי כי גדול ה' מכל האלהים, כי הוא יוצר הן את הטובות והן את הרעות (ולא כמו שהאמינו עובדי האלילים שהטוב והרע הם מעשי שני אלילים עצמאיים) — הטובות והרעות נובעות הן ממדת הרחמים — אשר עשה אלקים למשה ולישראל (כי הוציא ה' את ישראל ממצרים, והן ממדת הדין (אשר עשה ה' לפרעה ולמצרים), והוא משלם מדה כנגד מדה (על פי כ"י).

את כל התלאה : צרה שילאה האדם לסבלה או להגידה (א"ע).

י. אשר הציל אתכם : משה ואהרן — מיד מצרים ומיד פרעה, ואת העם הושיע משעבוד מצרים (רשב"ם).

יב. יובא אהרן וכל זקני ישראל : ומשה לא הוצרך להזכר כי האהל שלו הוא (רשב"ם).

לאכל לחם : כל סעודה קרויה לחם (יש"ר); לפני האלהים: מלפני האלקים כלומר ממה שהקריבו לפני הקב"ה, והם השלמים (ח).

יג. ויהי ממחרת : ההבדל בין מחרת ומחר הוא כי מחר נאמר הן על מחר ממש והן על מחר לאחר זמן, כמו: כי ישאלך בנך מחר, אבל ממחרת לא נאמר רק על מחרתו ממש (ח"ב). לשפט את העם: אפילו אם בא יתרו קודם מתן תורה דיני ממונות היו להם מעולם, אף כי אמרו רבותנו כי במרה נתנו להם דינים כדכתיב: שם שם לו חוק ומשפט (רשב"ם). וחלקו רבותינו, אם בא יתרו לפני מתן תורה או אחריו (ע"ן א"ע, רמב"ג, אב). ולדעת אלה האומרים שהוא בא אחר מתן תורה, לא עמדו גרשום ואליעזר על הר סיני במתן תורה, ואף על פי שאין ראיה לדבר, זכר לדבר שלא הוזכרו מכאן ואילך בשום מקום בתורה (ח).

ויהי ממחרת : לפי הפשט ממחרת יום הסעודה, כי ביום הסעודה היה טרוד לכבוד חותנו ולא היה לו פנאי לישב בדין (ח).

יד. מדוע אתה יושב לברך : — ולפיכך — כל העם נצב עליך מן בקר עד ערב (רשב"ם).

ובל העם נצב עליך : כל העם — ולא רק בעלי הדין בשעת ברור דינם (אב). ט"ו. לדרש אלהים: לדעת מה יהיה בדברים עתידים (אב).

ט"ו. כי יהיה להם דבר בא אלי : הדבר, כמו (ישעיהו א') וריב אלמנה לא יבא אליהם, והכוונה כי יהיה להם איזה ריב יובא הדבר לפני (שז"ל).

כי יהיה להם דבר בא אלי : להתיעץ בצרכי צבור, ושפסתי בין איש ובין רעהו: באים אלי גם בענין משפטים ודברי ריבות; והודעתי את חסי האלהים ואת תורותיו: באים אלי גם ללמוד את חוסי ה' ואת תורתו (אב).

י"ט. **אִיעֲצֶךָ וַיְהִי אֱלֹהִים עִמָּךְ:** אם תמסור את עניני המשפטים לאחרים ותשאיר לעצמך את יתר שלשת הענינים — תהיה יותר פנוי, וה' ידבר אתך בכל עת (עפ"י אב.).

כ. **את הדרך ילכו בה:** כמו אשר ילכו בה (א"ע).

והזהרת: מלשון (דניאל י"ב, ג') והמשכילים יזהירו, וילבן להם את החוקים ואת התורות (יש"ו).

כ"א. **וַאֲתָה תְּחֻזָּה:** בנבואה או בהכרת פנים (בחי"י).

שרי אלפים: היו מנהיגי העם: **שרי מאות:** היו השופטים; **שרי עשרות:** היו השוטרים, הרודים לקיים פסקי הדיינים; **שרי חמשים:** הם הזקנים המלמדים תורה כרבים (ו"ק).

כ"ב. **ושפטו את העם בכל עת:** כי בהיות להם שופטים רבים ילך העשוק אל השופט בכל עת שירצה וימצאנו מוזמן, כי אליך לא יוכל להתקרב בכל עת מפני ההמון הגדול אשר לפניך, והטירדה הגדולה אשר לך, ורבים מהם יסבלו החמס הנעשה להם מפני שלא נודמן להם להגידו לך (ומב"ן).

והקל: על ידי כך הם יקלו מעליך; והקל — מקור, ויש בכחו הזמן והגוף המצוינים בפעל שלפניו, וכמוהו רבים: (בראשית י"א, מ"ג) ויקראו לפניו אברך ונחון; (דברים י"ד, נ"א) לגר אשר בשעריך תתננה ואכלה או מכור, (ירמיהו ל"ב, מ"ד) שדות בכסף יקנו וכתוב בספר וחתום והעד עדים, ועוד (שד"ל). **כ"ג. וגם כל העם הזה על מקמו יבא בשלום:** כי אלה שאינם יכולים להגיע אליך שתשפטם בשובם לאהליהם יריבו, ואם תוסיף דיינים, יבואו על מקומם בשלום (על פי הרמב"ן).

כ"ד. **וישמע משה לקול חתנו:** ולא רצה השם יתברך לומר פרשה זו למשה, אלא שיבוא יתרו לחדשה, כדי שיכירו בני ישראל חכמתו של יתרו כי לא לחנם הואיל משה לשבת אתו ולקח את בתו לאשה, אלא מפני שהוא היה חכם גדול (על פי צ"ח) ויעש כל אשר אמר: לא מיד, אלא לאחר זמן, ולא מצינו שמינה משה השופטים אלא בשנה השניה בנסעם מחורב (דברים א', ט') והראיה על זה כי בעלותו ההרה הוצרך למנות תחתיו אהרן וחור ואמר לעם (להלן כ"ד, י"ד) מי בעל דברים יגש אליהם, ואילו כבר מינה שופטים, הרי הם היו יכולים לשפוט את העם (יש"ר).

פ ר ק י ט

ב. **ייחננו במדבר:** מקום הפקד, כל הרוצה לקבל את התורה יבא ויקבל (ח).
ג. **ומשה עלה אל האלהים ויקרא אליו ה' מן ההר:** וכבר קרא אליו ה'.

כי בלא רשות לא עלה (א"ע, על פי ת"י). ומשה עלה אל האלהים ויקרא אליו ה' מן ההר: כאשר משה רבנו, "עלה" אל האלהים, היינו, הכין את נפשו לקבל את השפע האלקי, או קרא אליו ה' מן ההר (על פי אב). ומשה עלה אל האלהים: היינו אל קצה ההר אשר בראשו שכן כבוד ה', ומראש ההר קרא אליו ה' (י"ט); תאמר לבית יעקב: אלו הנשים; ותגיד לבני ישראל: אלה האנשים (רש"י), לפי שחזה, שה' לא צוה לה על אכילת עץ הדעת, אכלתו והאכילהו לבעלה, הקדים הקב"ה במתן תורה להזהיר הנשים תחילה, ומפני שחלק כבוד זה לנשים לא רצו לפרוק נזמיהן בעשית העגל (בה"ט על פי המדרש); ותגיד לבני ישראל: תגיד ב"י, ואין כמוהו בכל המקרא, ולכן דרשו חז"ל דברים הקשים כגידים והוא עשב מר, (מסכת שבת כ"ז) (מ"ב).

ה. והיותר לי סגלה מכל העמים: ותהוין קדמי חביבין מכל עממיא — ותהיו חביבים עלי מכל העמים (ת"א). סגלה: זהו האוצר שבו מכניסים כל הפרטים, שמי שירצה לעבוד את ה', אי אפשר כי אם להכנס בתוך המון ישראל (על פי הנצי"ב, ראה ילקוט פרושים לתורה דברים כ"ז, י"ח), כי לי כל הארץ: אף על פי שלי כל הארץ (א"ע).

ז. וישם לפניהם את כל הדברים האלה: כמו (דברים ד', מ"ד) וזאת התורה אשר שם משה (א"ט); טעמו שאמר להם הנה נתתי לפניכם הדברים — בחרו לכם היום אם תעשון כך, ולכן ענו אותו כל הדברים אשר דבר ה' נעשה (רמב"ן).
 וישם לפניהם: ידוע שבנוהג שבעולם כל דבר שאדם רוצה להשתמש בו להצאתו ולטובתו, יעמידהו תחלה לפניו, ומה שהוא לפני האדם, הוא ברשותו ותחת ידו ליהנות בו, והבא לעכב על ידו יקחהו תחלה מלפניו, לפיכך הושאלה מלת "לפני" להורות שהדבר הוא ברשות פלוני, כגון (בראשית ב', ט"ו) הנה ארצי לפניך, (שם ל"ד, י"י) והארץ תהיה לפניכם, (שם מ"ז, ו') ארץ מצרים לפניך היא; בשלשה מקומות מצינו "שימה לפני" גם בלשון מושאל על ענינים מפשטים: האחד כאן, והשני למטה (כ"א, א') ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם, והשלישי במשנה תורה (ד', מ"ד) וזאת התורה אשר שם משה לפני בני ישראל; ומוצאים אנו גם "נתון לפני" הן במובן פשוט, (ויקרא כ"ט, י"ז) לפני עור לא תתן מכשול, (בראשית י"ח, ח') ויקח חמאה וחלב וכן הבקר אשר עשה ויתן לפניהם, ועוד, וגם בלשון מושאל, כגון (דברים ד', ח') ככל התורה הזאת אשר אני נותן לפניכם היום; (דברים י"א, ל"ג) ושמרתם לעשות את כל החוקים ואת המשפטים אשר אני נותן לפניכם היום; לשון "שם לפני", כשהוא נאמר בהשאלה, הוא בכוונה שתיכף ומיד יבחר האדם אם לקבל או לא לקבל, כמו כאן, ומיד: ויענו כל העם יחדיו ויאמרו כל אשר דבר ה' נעשה, אבל "נתן לפני" הוא בכוונה שאימתי שירצה יבחר, כגון (דברים י"א, נ"ז) אני נותן לפניכם ברכה וקללה* (על פי שד"ל).

ת. ויענו כל העם יחדו ויאמרו: משה קרא לזקני העם (פסוק ז') וישם לפניהם את כל הדברים האלה במעמד כל העדה, ויענו כל העם יחדו למקטין ועד גדול כל אשר דבר ה' נעשה (על פי הרמב"ן).

ט. ויגד משה: לעיל (פסוק ח') שייך לומר וישב, לפי שהיא תשובת דברים למה ששאל מהם אם שמוע תשמעו... אבל כאן נאמר ויגד לפי שהיא תחלת דברים, כמו שפירש רש"י, שאמרו רצוננו לראות מלכנו (ח).

הנני בא אליך בעב הענן בעבור ישמע העם בדברי אהרן: אף על פי שתמיד באה נבואתך ממני בלי אמצעות כח גשמי, הרי עכשו היא תבא אליך בקול מוחשי יוצא מהענן כדי שישמע גם העם בדברי אהרן, והתוצאה מזה תהיה כי גם כך יאמינו לעולם (על פי אב). ויגד משה את זכרי העם אל ה': שהם רוצים שה' ידבר עמהם, ולכן צוה ה' (פסוק י') שיקדש למטרה זו את העם (על פי אב). י. וקדשתם: שירחצו במים (א"ט); וקדשתם: שלא יגשו אל אשה ואל כל טומאה כי הנשמר מן הטומאה יקרא מקודש (רמב"ן). וכבסו שמלתם: וכמובן, גם את גופם (כ"ק על פי הרמב"ן).

יא. ירד ה': יתגלי ה' — יתגלה ה' (ת"א).

יב. והגבלת את העם: זוהי הגבלת ההר (על פי א"ט), כי הגבול סביב ההר הוא הגבול בעד העם, ומצות ההגבלה חלה על העם, ולא על ההר (על פי כ"ק). יג. לא תגע בו יד: הנוגע בהר שאמרתי מות יומת, מרחוק ימיתוהו, שלא יקרבו אל ההר להמיתו ויתחייבו גם הם מיתה, לכן לא תגע בו יד להמיתו אלא יורוהו בחצים מרחוק או ישליכו עליו אבנים לסקלו (רשב"ם).

המה יעלו בהר: אנון מרשן למסק בטורא — הם רשאים לעלות בהר (ת"א, וכן פירש רש"י) המה יעלו בהר: אהרן ובניו ושבעים זקנים, שכתוב עליהם (שמות כ"ד, א') ואל משה אמר עלה אל ה' אתה ואהרן נדב ואביהוא ושבעים מזקני ישראל, ולשאר ישראל לא נתן רשות לעלות על הר סיני, על כן אמר המה ולא אחרים (א"ט).

טז. ויחרד כל העם אשר במחנה: והתחרטו כבר על בקשתם שה' ידבר אליהם; ומפני זה הוצרך משה להוציאם מאהליהם בעל כרחם, וזהו מה שכתוב (פסוק י"ז) ויוצא משה את העם לקראת האלקים מן המחנה (על פי אב).

יז. ויתיצבו בתחתית ההר: מחוץ לגבול שהגבילם משה (א"ט).

יח. ירד עליו ה' באש: אתגלי עליה ה' באשתא — נגלה עליו ה' באש (ת"א).

כ. על הר סיני: לא נתנה התורה בארץ ישראל שלא יהא פתחון פה לאומות לומר לפי שלא נתנה בארצנו לא קבלנוה עלינו (ח) וגם כדי שלא תהא קנאה בין השבטים שזה יאמר בחלקי נתנה וזה יאמר בחלקי נתנה (על פי ח).

כ"א. פן יהרסו אל ה' לראות: פן יהרסו מעצמם לעבור התחום מתוך שהם תאבים לראות (נה"ט בשם הרא"ש).

כ"ה. וירד משה אל העם ויאמר אלהם — ומיד — וידבר אלהים...: משה רבינו היה יחד עם כל ישראל בתחתית ההר בשמיעת הדברות, ולא על ההר, ולכן הם יכלו להגיד לו (כ', ט"ז) דבר אתה עמנו ונשמעה ואל ידבר עמנו אלקים פן נמות (על פי אב.).

הערה לתכנון של פרק י"ט. כל ההכנות לקבלת התורה — מטרתן היא, כנראה, להדגיש כי התורה לא „התפתחה“ מתוך העם ככסוי השקפותיו, כיצירתו הרוחנית, כי אם באה אל העם מה' מחכים שלשה ימים לנתינת התורה; על העם להתכונן לקבלתה; צריך להיות „גבול“ בין המקום שממנו נתנה התורה ובין העם; על העם אסור גם לגשת אל המקום הזה ולנגוע בקצהו (ה.).

פ ר ק ב

ב. אנכי ה' אלהיך: הדבר הזה הוא מצות עשה; אמר: אנכי ה' — יורה ויצוה אותם שידעו ויאמינו בה' כי יש ה', והוא אלהים להם שחיבים לעבוד אותו כי הוא פדה אותם מעבדות מצרים. וזו המצוה תקרא בדברי רבותינו קבלת מלכות שמים. ונאמרו כל הדברות בלשון יחיד (ה' אלהיך, לא יהיה לך...) כי אל כל אחד ידבר, ולכל אחד יצוה (על פי הרמב"ן). מבית עבדים: להסיר כל אונס, שאין עמו מקום לשום מצוה כתקנה (ס.).

אשר הוצאתיך: היה יכול לומר אשר בראתיך, אבל אם היה אומר כן היו יכולים להשיב — הלא עייית כן לכל שאר האומות, ולמה תטיל עלינו בשביל כך את עוג תורתך? לפיכך שם לפניהם מה שלא עשה כן לכל גוי ולשום אומה אחרת (ח.).

אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים: הוצאתיך מארץ מצרים, ולא השתלטיך בארץ מצרים ובושביה, כי היא — בית עבדים, בעוד שארץ ישראל אשר אני מביאך שמה — היא בית אלקים (על פי אוה"ח).

ד. כל תמונה: שום תמונה, כמו (שמות כ"ב, כ"ח) כל אלמנה ויתום לא תענוו, וכן להלן (כ', י) כל מלאכה (ח.). מתחת לארץ: דברה תורה כלשון בני אדם כי הארץ מתחת למים (מ"ב).

ואשר במים מתחת לארץ: כי הים והארץ כדור אחד (א"ע).

ה. פקד: זוכר, משגיח, על בנים: רצונו לומר: לפי מעשיהם של הבנים, (כמו: (שמות כ"ה, י"א) תפתח את שני האבנים על שמות בני ישראל — שענינו — לפי שמות בני ישראל). והטעם: לא יעניש את האב הרשע מהרה, אלא מאריך לו

אולי ייטיבו מעשי בניו או מעשי אחד מיוצאי חלציו עד רבעים; לשנאי: במדת רחמנות זו נוהג אני לא רק באבות העושים במזיד, כי אם גם באבות העושים בפשע ובמרידה להכעיס, מפני ששונאים את הדת (כו"ק). פקד עון אבות על בנים: מנכה ומחסר עון אבות בעבור הבנים (הטובים) העתידים לצאת מהם, דהא ברא מוכה אבא (כו"ק). פקד עון אבות על בנים על שלשים ועל רבעים לשנאי: כאשר הבנים השלשים והרבעים ממשיכים ללכת בדרכיהם הרעות של אבותיהם — זוכר ה', שהצעד הראשון הבלתי נכון של האבות הוא שגרם לכך ורואה בשחיתות הבנים את עון האבות (על פי ה.).

ו. ועושה חסד לאלפים: כמו שלשים, רבעים, כל בנים הם דור אחד והבנים של דור האלף נקראים אלפים (על פי הרשב"ם). לא הבי ו לשמרי מצותי: רבי נתן אומר: לאוהבי ולשומרי מצותי — אלו שהם יושבים בארץ ישראל ונותנים נפשם על המצות (רמב"ן).

לאהבי: אלה העובדים מאהבה. ולשמרי מצותי: אלה העובדים מיראה (מ"ב).

ז. כי לא ינקח: בעבור שאצל הנשבעים לחנם אינו עבירה גמורה, ויחשוב שראוי למחול לו, אמר לא ינקח (על פי הרמב"ן).

כי לא ינקח ה': הנה הנשבע לשקר לא יירא מדיני אדם, כי יאמינו בדבריו ועל המעט יקרה שתתגלה שקרותו, על כן אמר שאף אם ינקח מדיני אדם לא ינקח מדיני שמים (ש"ד).

ח. זכור: לפי שלא היתה מצוה חדשה, שכבר במרה נצטוו עליה, וגם במצרים ידעו ממנה, לפיכך אמר זכור מה שכבר צויתך (מ"ב).

זכור את יום השבת: בדברות הראשונות כתב זכור שנאמר על מעשה בראשית (רשב"ם וב"ש), שכן דרך לומר על דבר ישן זכור, ובדברות האחרונות שמדבר על יציאת מצרים: וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים... על כן צוה ה' אלקיך לעשות את יום השבת" (דברים ה', ט"ו) שהיה מעשה חדש לא שייך לומר זכור אלא שמור, ולכן הוקבע לומר בקידוש של שבת: זכר למעשה בראשית, כמו שאומר בדברות הראשונות, וזכר ליציאת מצרים, כמו שאומר בדברות האחרונות (ב"ש).

ט. ששת ימים תעבד: לא כדברי המעוננים האומרים: יום פלוני טוב לעשות בו פועל פלוני ויום פלוני איננו ראוי להצלחה — אל תחוש לזה, אלא ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך, כי כל הימים טובים ומצלחים ברצות ה' דרכי איש (אב).

ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך: כל ששת הימים אפשר לך שתעבוד את ה' עם עשיית כל מלאכתך, אבל יום השביעי — שבת — כלו יהיה עם אלקיך.

לא תעשה בו מלאכה כלל (בחיי בשם הרמב"ם).

י. לא תעשה כל מלאכה: מלאכה — זוהי יצירת ערך חדש, אם גם יצירה זו

איננה מלווה ב„עבודה“ רבה (ה).

י"א. כי ששת ימים: ענינו בששת ימים (בחיי על פי ת"י וא"ע, איכה א', ד).

י"ב. כבד את אביך ואת אמך: בכל מיני כבוד, גם לשמחם במעשים טובים

(והר); למען יאריכוך ימיך על האדמה: כי כאשר ישמרו ישראל את

המצוה הזאת לא יגלו ממנה (א"ע). למען יאריכוך ימיך: פעמים הרבה

נאמרת מלה „למען“ לא להורות על התכלית המכוונת, אלא להורות מה תהיינה

התוצאות, כגון (תהלים נ"א, ו') והרע בעיניך עשיתי למען תצדק בדבריך, או

(ישעיהו כ"ח, י"ג) והי' לכם דבר ה' צו לצו... למען ילכו וכשלו אחר, וכן גם כאן

אין טעמו בכוונה שיאריכו ימיך, אלא על ידי כך יאריכו ימיך (שד"ג, עין ילקוט

דברים י"א ח' פרוש ב"ש).

כבד את אביך ואת אמך: יסודות הדת העברית: יציאת מצרים ומתן תורה

(תורה מן השמים) — הם עובדות הסטוריות, שאמתותן מיוסדת על המסורת

הנמסרת מאבות לבנים, ולכן מצות כבוד אב ואם (חוץ לערכה הפרטי של המצווה

הזאת) היא התנאי העיקרי לקיומה של הדת העברית בתוך העם העברי — היינו,

התנאי העיקרי לקיומו של העם העברי (על פי ה).

י"ג. לא תרצח: כל רצוח — הריגה בחנם הוא בכל מקום, אבל הריגה ומיתת

יש בחנם כמו „ויהרגהו“ דקין, ויש בדין כמו והרגת את האשה, מות יומת (על פי

הרשב"ם).

לא תרצח: הן ביד, הן בלשון, הן בשתיקה, כגון שנתגלה לך סוד הרוצח, ואין

אתה מגלה הסוד (ח. על פי א"ע).

לא תענה ברעך (וכן להלן לא תחמד בית רעך, אשת רעך וכל אשר לרעך):

לא אמר באחיך, כי הזהיר כאן אפילו על העכ"ם, כי כן מצינו (שמות י"א ב')

וישאלו איש מאת רעהו והוא נאמר על המצרים (בחיי). (עיי' ילקוט זה, שמות

י"א כ').

לא תענה ברעך עד שקר: כל עניה שאחריה „ב“ בעדות תדבר, כמו

(בראשית ל', י"ג) וענתה בי צדקתי (ח"ב).

עד שקר: משמעות „עד“ בלשון הקדש — עדות (תרגם אונקלוס: סהדותא),

כמו שכתוב בבראשית ל"א, י"ז — יגר שהדותא — גל עד (נצ"ב).

לא תענה ברעך עד שקר: אינו אומר כי מאחר שאינו רעו מותר להעיד

עדות שקר, אלא לפי שמשאו ומתנו ועסקיו עם רעו דבר הכתוב בהוה, וכן מנהג

הלשון בהרבה מקומות כגון (ויקרא כ"ה, י"ז) לא תונו איש את עמיתו (על פי

רד"ק, תהלים ס"ו ג').

י"ד. לא תחמד: יהא הדבר אצלך לנמנע גמור, כי הנמנע לא יחמדהו הטבע כלל (ס. על פי א"ט).

לא תחמד בית רעך: זהו הכלל, ואחר כך פרט: לא תחמד אשת רעך... וכל אשר לרעך (על פי ח"ב)

ט"ו. ראים את הקולות: כמו ולבי ראה (קהלת א', ט"ז) — התבוננו בענין הקולות (ס).

י"ז. אל תיראו: מהמות, כמו שאמרתם: „פן נמות“ (אב).

לבעבור: ה"ל" נוסף, כמו (ד"ה א' ט"ו, י"ג): למבראשונה או לאבשלוט (שם ג', ב') (א"ע). לבעבור נסות אתכם: כדי להרגילכם באמונה כמו: לא אוכל ללכת באלה כי לא נסיתי (שמואל א', י"ז) (על פי הרמב"ן). להרגילכם אל הנבואה (ס). ובעבור תהיה יראתו על פניכם: יראת הרוממות (על פי אב).

ובעבור תחיה יראתו על פניכם לבלתי תחטאו: דרשו רבותינו ז"ל זו הבושה, כי היראה — ממצות הלב, ולפי שהבושה נכרת ונראית על הפנים אמר על פניכם, והזכיר „לבלתי תחטאו“, ללמדך שהבושה מביאה לידי יראת חטא (בחי).

כ"א בכל המקום אשר אזכיר את שמו אבוא אליך וברכתיך: בכל אתרא די אשרי ית שכנתי לחמן אשלח ברכתי לך ואברכנך — בכל מקום שאשרה את שכינתי שם אשלח לך את ברכתי וברכתיך (ת"א) בכל מקום אשר אזכיר את שמי: בכל מקום, אשר אשים זכר לשמי, שכבודי שוכן שם, ועל ידי כך, יזכירו שם את שמי (על פי י"ט).

כ"ב. חרבך: שם חרב נתפל על כלי ברזל שנעשה לחתוך בו (א"ט). ותתלה: אותה האבן ולא המזבח כלו (ט"ב).

מ ש פ ט י ם

פ ר ק כ"א

א. ואלה המשפטים: שלשה מיני מצוות הם: א) עדות — לזכרון מעשי ה' ונפלאותיו, כמו שבת, פסח, חג הסוכות וכדומה; ב) חוקים — שטעמם וסבתם נעלמים מאתנו, והם חוקי המלך וגזרותיו; ג) משפטים — דינים שבין אדם לחברו, כדי לאפשר ולסדר היי האדם בחברה. דינים כאלה, משפטי־אנוש הסכמיים, יוצרים גם בני אדם בקבוציהם; אבל יש הבדל גדול בין משפטי־אנוש אלה ובין המשפטים

אשר נתן ה' לבני ישראל. ראשית, יש בין אלה האחרונים דינים שלא ימצאו במשפטי האומות, ושנית — ה' נותן שכר לשומרי משפטיו, ובשמירת המשפטים ההסכמיים של בני האדם יש רק משום תיקון המדינה, ואין בהם שכר וגמול מה' על שמירתם (על פי אב.). אשר תשים לפניהם: אחרי שהעמיד משה דינים ושופטים — אמר לו הקב"ה: ואלה המשפטים אשר תשים לפני השופטים שהעמדת (ב"ש). ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם: בראש המשפטים, היינו בראש החוקים, המסדרים את היחסים ההדדיים בין אנשים בחברה היהודית, הציגה התורה את החוקים הקובעים את היחס לפושע — לגנב — ולבתו הקטנה של איש עני ואומלל, המוכרת למכרה כדי להצילה ולהציל את שארית משפחתו מתרפת רעב, — ועל שתי הדוגמאות הללו מראה התורה, איך יש לכבד את אישיותו של האדם ואת זכויותיו גם בשדרות הנמוכות הללו של החברה (על פי ה.).

אשר תשים לפניהם: לא אמר אשר לפיהם תשפטם, אלא אשר תשים לפניהם — שבני ישראל ידעו את עיקרי המשפטים, ואי ידיעת החוק לא תשמש להם פתח לחרטה, למשל, שלא יוכל הקונה עבד עברי לומר, אילו ידעתי שיעבוד רק שש שנים לא הייתי קונהו (על פי בה"ט בשם ר' יוסף קמחי).

ב. כי תקנה עבד עברי: התחיל המשפט הראשון בעבד עברי. מפני שיש בשלוח העבד בשנה השביעית זכר ליציאת מצרים, הנזכרת בדבור הראשון, ויש בה עוד זכר למעשה בראשית כשבת, כי השנה השביעית לעבד שבתון ממלאכת אדונו כיום השביעי (רמב"ן); הטעם שהתחיל בשלוח עבדים הוא מפני שהם היו עבדים במצרים וה' הוציאם מעבדות לחרות, לכן ראוי להם שישלחו את עבדיהם לחפשי אחרי שש שנים, ושתהיה זאת המצוה הראשונה שלהם לרחם על עבדים (על פי ח. וצ"ה).

ובשבעת: שביעית למכירתו, ולא שביעית לשמיטה (רשב"ם).

לחפשי: ה"ל" נוסף (א"ע) חנם: שאם חלה העבד ברשותו אינו יכול לומר לו תן לי מעות כנגד שכר בטולך, או שכר מזונות ושכר הרופא (בחיי); אבל אם חלה העבד ארבע שנים במחלה שאיננו יכול לעשות שום מלאכה חייב העבד להשלים כל ימי החולי (רמב"ם הלכות עבדים פ"ב הלכה ה').

ג. בנפו יצא: לפי הפשט אין לו לקחת אשה בת חורין שיהא מתבטל ע"י זה ממלאכה, ואין מצות עשה של פריה ורביה דוחה ממון אחרים ושעבודו (הנצי"ב). **ה. ואם אמר יאמר:** אינו נרצע עד שיאמר בפירוש — ופעמים רבות (מ"ב). **ו. והגישו אדניו אל האלהים:** כדי שיתברר, שלא האדון מעכבו, אלא

העבד רוצה להשאר בעבודתו (על פי צ"ה).

והגישו אדניו אל האלהים: שיוכיחנו ויעמידנו על דרך הישר שאין כדאי בשביל איה כנענית ובנים זרים לקפח כבודו, וכדומה דברי תוכחה, ואם לא ישיח

אזון לשמוע הוכחות חיים — והגישו אל הדלת... (הוצי"ב).
או אל המזוזה: „אוי במקום אשר, כלומר והגישו אל הדלת שהוא קבוע
אצל המזוזה, היינו מעומד כשפירש רש"י (ח).

ורצע אדניו את אזנו במרצע: לפי שאם יברה, תוכיח רציעתו עליו שתהיה
שזה הרציעה לנקב שבדלת (מ"ב).

ורצע אדניו את אזנו: אבל הכהן אינו נרצע שנאמר (ויקרא כ"ה, מ"א) ושב
אל משפחתו — ולחזקתו, והכהן הנרצע נעשה בעל מום ואינו יכול לשוב לחזקתו
(מ"ב).

ז. איש את בתו: אמר איש ולא אב, לפי שלא רחם על בתו ועשה מעשה
לא כאב כי אם כאיש נכרי (מ"ב). לא מה: אמה חשובה מן השפחה: על השפחה
מוטלות כל העבודות הקשות והפחותות שבבית, והאמה אין עליה רק עבודות
קלות והשגחה על סדר הבית (כו"ק).

לא תצא כצאת העבדים: אין האדון יכול לכופה לעשות מלאכה המצריכה
לצאת מחוץ לבית (ובותינו בעלי התוספות בשם א"ע).

ח. לעם נכרי לא ימשל למכרה: לאיש נכרי, שלא ימכיר אדם בתו לשפחות
לעכו"ם, כי מפני שאמר בעבד עברי (ויקרא כ"ה, מ"ז) ונמכר לגר תושב עמך או
לעקר משפחת גר, הוצרך ללמד שלא יעשה כן באשה (רמב"ן על פי מכילתא)
בבגדו בה: כי זאת בגידה שימכור אדם בתו, וזלתי למי שיוכל לישא אותה,
וטעמו — שכל מוכר בתו בוגד בה (רמב"ן).

לעם נכרי: מלת „לעם" נאמרה עכור בני ביתו, כי אם היא נמכרת לאיש
להיות לו לאמה, צריכה היא לשרת גם את בני ביתו, ועל איש ובני ביתו חל השם
„עם", כי כבר מצאנו שם „עם" על שלשה בני אדם (איוב י"ב, ב') (כו"ק).
למכרה: למסרה כמו (שופטים ד', ט') כי ביד אשה ימכר ה' את סיסרא (י"ט).
לעם נכרי: מצאנו נכרי שענינו זר אף על פי שהוא מישראל, כגון (קהלת
ו', ד') כי איש נכרי יאכלנו, או (משלי כ"ז, ב') יהללך זר ולא פיך נכרי ואל
שפתך (טו"ז).

ט. כמשפט הבנות יעשה לה: זה הבן (רמב"ן).

יג. ושמתי לך מקום: לך כנגד משה שהיה משבט לוי, אשר לו היו שייכות
ערי המקלט, ובמדבר היה קולט מחנה לזיה (בחי').

יד. מעם מזבחי תקחנו למות: יש לנו ללמוד מכאן כי כליון הרשעים,
הכרתתם מן העולם ועשות משפט בהם נבחר לה' מזבח (בחי').

טו. וננב איש ומכרו: למה נכנס זה הפסוק בין מכה אביו ובין מקלל
אביו? כי ננבים על פי רוב קטנים, וכאשר יגדלו בארץ נכריה, לא יכירו אבותיהם,
ויהנו שיתום ויקללום, והעונש על הגנב (א"ע על פי וס"ג)

יח. **זכי יריבן אנשים:** ריב הוא בדברים, כמו (משלי כ"ה, ט') ריבו ריב את רעך, והיה צריך להתחיל את הענין במלים: וכי יכה איש את רעהו. אלא מלמדנו, שאעפ"י שהניזק גרם לכך בשביל שרב עם המזיק, בכל זאת חייב המכה (על פי הוציא וה).

כ. **בשבט:** אבל המכה את עבדו בסכין וסייף או באבן ואגרוף וכיוצא בזה ואמדהו למיתה ומת — אינו בדין יום או יומיים, אלא אפילו מת לאחר שנה נהרג עליו; וכן נאמר בשבט, שלא נתנה תורה רשות להכותו אלא בשבט ומקל ורצועה וכיוצא בזה, ולא בהכאות רציחה (רמב"ם).

כ"א. **כי כספו הוא:** והוכיח סופו על תחילתו שלא היתה כוונתו להמיתו, כי כספו הוא ואין אדם מתכוון להפסיד ממונו ולהמית עבדו שהוא קנין כספו (בחי').
כ"ב. **כאשר ישית עליו בעל האשה:** אם יתפשר עמו, ולא יגתן בפלילים (על פי א"ט).

כ"ד. **עין תחת עין:** בפירוש הוא אומר כאן פצע תחת פצע חבורה תחת חבורה, ונאמר למעלה, גבי חבורה ופצע: „ונכה המכה רק שבתו יתן ורפא ירפא“, וכשם שאין חבורה תחת חבורה דוקא, אלא דמים, כך אין עין תחת עין דוקא, אלא דמים (*), וכאן שנה עליהם ליתן צער במקום נזק, כמו שדרשו רבותינו (ב"ש).
כ"ה. **עין עבדו או עין אמתו:** בעבד ואמה כנענית מדבר הפסוק, וזהו כלל גדול: כל מקום שנסמך עבד לאמה בכנעני הכתוב מדבר, דבעברי לא משכחת לה: דאי בגדוליג' — אין אמה עבריה יכולה להיות גדולה, מכיון שהיא יוצאה בנערות, ואי בקטנים — אין עבד עברי יכול להיות קטן, שאין האב רשאי למכור את בנו כשהוא קטן רק כשהוא גדול הוא יכול למכור את עצמו (כ"ק בשם הגר"א).
כ"ו. **תחת שנו:** ואם הכה את עינו וגם הפיל את שנו — יצא לחירות תחת הראשון וישלם עבור השני (כ"ק בשם הגר"א).

כ"ח. **זכי יגח שור את איש או את אשה:** הזכיר אשה, ולא עשה כן בפסוק מכה איש ומת, בעבור שיש מקומות שאין מנהג האשה לצאת חוץ מהעיר לשדה אל מקום ששם השורים, שלא יחשוב אדם ויערער: למה שנתה המנהג (א"ט).
ל"א. **או בן יגח או בת יגח:** הזכיר הבן והבת שהם קטנים, שלא יערער בעל השור על האבות שהיה עליהם לשמרם (א"ט).

או בן יגח או בת יגח כמשפט הזה יעשה לו: מפני שהשור הממית אדם גדול הוא רצ מאד, ואם הועד בבעליו ולא ישמרנו הנה פשע פשיעה גדולה וראוי שיתחייב מיתה וכופר, אבל הממית את הקטנים איננו רע כל כך, ויעלה על הדעה שלא יתחייב בעליו, לפיכך אמר הכתוב, כי כמשפט הזה יעשה לו (על פי הרמב"ן).

ל"ב. כסף שלשים שקלים : כערך הנקבה מבת עשרים שנה עד בת ששים. כי כמות ענין העבד בקיום המצוות (על פי בח"י).

פ ר ק כ"ב

א. אם במחלת ימצא הגנב : כלילה, כאשר הגנב יודע כי האיש בבית. בא הוא להרוג, ולכן, אם הוכה על ידי בעל הבית ומת, אין לו דמים, אבל אם זרחה השמש עליו, היינו, אם הוא בא ביום, בזמן שאין בעל הבית מצוי בבית, איננו בא להרוג, ולכן דמים לו (ח"ב על פי הראב"ד הלכות גניבה פרק ט').

ב. אם אין לו זממך בגנבתו : וישלם לך את שלך ; וקודם מתן תורה געשה עבד לבעל הגנבה אפילו היה לו מה לשלם, כדכתיב גבי בנימין (בראשית מ"ד, י"ז) ; אבל נתנה תורה ונתחדשה הלכה שכל זמן שיוכל לשלם לא ימכר לעבד (ב"ש). ונמכר בגנבתו : כי לולא זה היה רוב דלת העם גנבים שאם יפסידו הגנבה או יאכלוה — אין אומר השב, מפני שאין בידם לשלם, ותמלא הארץ חמס (ט).

ג. שנים ישלם : כאשר עשה כן יעשה לו, כי הגנב רצה לחסר ממון חברו, ולכן יש לחסר ממנו כשעורו (על פי ע').

ד. כסף או כלים : פרשה זו נאמרה בשומר חנם : דרך שומרי כסף או כלים לשמרם בחנם (רחב"ו).

ז. במלאכת רעהו : בפקדון שמסר לידו, כתרגומו : „במה דמסר ליה חברה“, וכנה את הפקדון בשם מלאכה כי ממונו של אדם יקרא מלאכה כמו (בראשית ל"ג, י"ד) : „לרגל המלאכה“ — והוא על המקנה (כו"ק).

ח. אשר יאמר כי הוא זה : כשיאמר בעל הדין הנתבע : זה הוא אמת, ולא שאר טענתך, וזהו מודה במקצת (ט).

ט. חמור או שור או שוה וכל בהמה : פרשה זו נאמרה בשומר שכר : דרך הבהמות לתת ביד רועים לשמור וירעו אותם בשכר (רחב"ו).

ט"ו. וכי יפתה : אחרי שהשלים לדבר על גניבת ממון התחיל לדבר על גניבת הלב (ח).

כ. וגר לא תונה ולא תלחצנו : (עיין ברש"י) הקדים אונאת דברים לאונאת ממון שהיא קשה יותר (ח"ב).

וגר לא תונה ולא תלחצנו : בחשבך שאין לו מציל ממך, כי אתה ידעת כי נרים הייתם בארץ מצרים, וראיתי את הלחץ אשר מצרים לוחצים אתכם

ועשיתי בהם נקמה, כי אני רואה דמעת העשוקים אשר אין להם מנחם, ואני מציל כל אדם מיד חזק ממנו (על פי הרמב"ן).

כ"א. כל אלמנה: אפילו עשירה ובעלת נכסים, כי דמעתה מצויה ונפשה שפלה (רמב"ן).

כל אלמנה ויתום לא תענון: שלא יחשוב בלבו, שאלמנה ויתום אין להם גואל, כי הנה גואלם חזק — אבי יתומים ודיין האלמנות (אב.).

כל אלמנה ויתום לא תענון: לשון "כל" בא ללמד: אפילו אלה הצריכים מוסר והדרכה ואנו רשאים בכך, מכל מקום חובה להזהר שלא יענו אותם יותר מן ההכרח הברור (נצי"ב).

כ"ב. אם ענה תענה אתו: אם כשתענה את היתום תהיה כוונתך לענותו בלבד; אבל אם תענהו ליסרו ולהיטיב לו, אין זה אלא גמילות חסדים; (ס) אם ענה תענה אתו: אחרי שאמר: לא תענון — לשון רבים, אמר: אם תענה, כי כל רואה אדם שהוא מענה יתום ואלמנה ולא יעזרם, גם הוא יחשב מענה (א"ע). כ"ד. אם כסף תלוה: רשות, ולא חובה, כי עיקר המצוה היא לתת לעני מתנת חנם (על פי ט. ואב.).

את עמי את העני: וקרא העניים עמי, כי החסידים לא יבקשו עושר בעולם הזה (א"ע).

לא תשימוץ: כי המלוה, הסופר והעדים — כולם עוברים (א"ע).

כ"ו. כי חנון אני: ומקבל תפלת כל אדם אעפ"י שאינו הגון, מגזרת חנם (גבי אלמנה ויתום לא כתוב כי חנון אני), והענין שלא תחשוב: לא אחבול שלמת הצדיק, אבל שלמת אדם שאיננו צדיק אקח ולא אשיבנו כי צעקתו לא ישמע אל, לפיכך אמר כי חנון אני ושומע צעקת כל מתחנון (רמב"ן).

כ"ז. אלהים לא תקלל: אעפ"י שתחשוב שהדיין הטח את דינך לא תקללהו (ס).

כ"ט. שבעת ימים יהיה עם אמו: לפום ריהטא נראה שאסור לשחוט גם את האם בשבעת הימים, אבל הוא דומיא "לא תבשל גדי בחלב אמו", דאמו לאו דוקא (מ"ב).

ל. ואנשי קדש תהיון לי ובשר בשרה טרפה לא תאכלו: הטעם של אסור המאכלים האסורים הוא משום טהרת הנפש וקדושתה (על פי הרמב"ן).

פ ר ק כ ג

א. שמע שוא: (עיין ברש"י) כי לולא היו דבריו שוא לא היה מקדים דבריו לדיין עד בא רעהו וחקרו (מ"ב).

ב. לא תהיה אחרי רבים לרעת: אם רבים עושים רעה אל תלך אחריהם אעפ"י שרבים הם; ולא תענה על רב: אם יתקוטטו עמך עבור זה אל תענה על ריבם, אלא שתוק ואל תעשה כמותם. אבל לנטות: היינו אם הדבר שקול אצלך איך לנטות, כאלה או כאלה, אז — אחרי רבים להטות: יש לילך אחרי דעת רבים שמסתמא הטיב והישר הוא כדעת הרבים (הנצי"ב).

ג. ודל לא תהדר בריבו: ועל מסכינא לא תרחם בדינה — ועל דל לא תרחם בדיני (ח"א).

ה. חמור שנאך: בישראל בעל עברות מדבר (מ"ב).

עזב תעיב עמו: משבק תשבוק מה דבלבך עלוהי ותפרק עמו — עזוב תעזוב מה שבלבך עליו ותפרק עמו (ת"א).

ז. מדבר שקר תרחק ונקי וצדיק אל תהרג: שלא תתרשל בבדיקות חקירות ולא תבא לידי הריגת נקי וצדיק (על פי ע).

ונקי וצדיק אל תהרג: נקי וצדיק באותו דבר, אל תהרגהו אם ידעת שהוא רשע בדבר אחר, שלא תאמר הואיל ועשה מעשה רשע, אהרגנו ואסיר המכשול מהדרך, כי לא אצדיק רשע: כי אני אקח הדין ממנו ולא ימלט מידי (על פי א"ט).

נקי וצדיק: נקי — מי שהוא נקי מעון, וצדיק — מי שיצא צדיק מן הדין, מפני שעשה עברה בלי עדים ובלי התראה ונצדק בדין (ח).

ה. יעזר פקחים: שראויים לראות חובת האדם, ויסלף דברי צדיקים: ורואה חובה בדברי הצדיק (הנצי"ב).

י"ב. ששת ימים תעשה מעשיך: ולא כל מעשיך, כמו שנאמר בעשרת הדברות (ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך), כי בששת הימים של שנת השמיטה, שעליה חוזר ציווי השבת כאן, איננו יכול לעשות כל מלאכתו, כי מלאכת האדמה אסורה לו, כאמור לעיל (אוה"ח).

למען ינוח שורך וחמרך: למען זה ינוח שורך וחמרך (היינו, בשל השבת ינוח שורך וחמרך) כי אין כוונת הכתוב במצות שבת כדי שינוח השור והחמור, וכמוהו (דברים כ"ט, ג') כי בחפזון יצאת מארץ מצרים למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך (בחי"י). (עיין ילקוט זה שמות כ, י"ב).

י"ג. וככל אשר אמרתי אליכם תשמרו: מכל מה שהוזהרתי אתכם בשבתות של שאר השנים תשמרו בשבתות של שביעית (ח).

ט"ו. תאכל מצות כאשר צויתך: לפי שיש הרבה פרטי מצות מצה שלא נתפרשו כאן (אוה"ח).

ט"ז. והג האפס: בשעת אכילת, כאשר מלאו הגרנות בר והיקבים תירוש

ויצהר, צוה הכתוב לישוב בסוכות לזכרון כי במדבר ישבו באהלים ולא היה להם קרקע ולא דגן ותירוש ויצהר (רשב"ט).

י"ז. הארץ: פן יכבד עליך לעלות שלש פעמים בשנה, הלא הוא האדון, ועליך לסור למשמעתו (ה"ל).

י"ח. הגי': קרבני כמו (תהלים קי"ח, כ"ז) אסרו חג בעבותים, ולמעלה בפרשת בא הזהיר על פסח מצרים, וכאן — על פסח דורות (ח).

כ. הנה אנכי שלח מלאך לפניך: נביא, שליח, דליכא למימר מלאך ממש, דלא אמר הקב"ה לשלוח מלאך ממש עד שעשו את העגל שאמר להם בכעס, אלא מלאך זה הוא נביא (ב"ש). מלאך: זה נתקיים בימי יהושע, דכתיב (יהושע ה', י"ד) אני שר צבא ה' עתה באתי, כי שם לא נתבאר למה בא המלאך, רק היה המראה כי מעתה והלאה יהיה המלאך שלוח לפניהם במלחמתם, וזהו שאמר: עתה באתי, כי כל ימי משה לא נתקיים היעוד הזה כמו שהבטיחו הקב"ה כששאל: ונפלינו אני ועמך, אבל אחר מות משה נתקיים, וכן כתוב במדרש תנחומא: אני שר צבא — אני הוא שבאתי בימי משה רבך ודחה אותי (מ"ב על פי הרשב"ט והרמב"ן).

כ"א. כי לא ישא לפשעכם: אם תמרה בו אין בידו לישא לפשעכם, כי המורד בו הוא פושע בו, כי שמי בקרבנו: הוא נקרא בשמי והוא שלוחי ואין בידו לסלוח מה שפושעים בו (ב"ש).

כ"ב. ואיבתו את איביך וצרתו את צרריך: האויב הוא השונא בלב וחושב להרע, והצורך הוא הצר המצר בפועל ובמעשה (א.ב.).

את צרריך: הצורך קשה מאויב, והעד: צורך היהודים (מ"ב).
כ"ג. והיבוסו: הזכיר ששה גוים ולא חשש להזכיר הקטן שבהם (עיין לעיל ג', ח'). והכתד תיו: כל אחד ואחד (א"ע).

כ"ד. את מספר ימיהם אמלא: שלא ימותו מיתה מקרית, רק טבעית (מ"ב על פי הרמב"ן).

ל"ב. לא תכרת להם ולא להיהם ברית: הכוונה לומר: בעודם עובדים את אלהיהם לא יכרת להם ברית, אבל אם קבלו עליהם שלא לעבוד ע"ז, רשאי הוא לקיימם (רמב"ן).

פ ר ק כ ד

א. נדב ואכיהוא: ולא אלעזר ואיתמר, כי הקב"ה ידע שיתחייבו טריפתו ולא רצה להכריח את כל זרע אהרן (על פי בה"ט).
ד. לשנים עשר שבטי ישראל: לעד שכולם נתרצו בקיום הברית (רשב"ט).

ה. ויעלו עלת: לקיים מה שנאמר (שמות ג', י"ב) תעבדון את האלקים על
 ההר הזה (ח).
 ז. נעשה ונשמע: נעשה על מצות עשה, ונשמע — על מצות לא
 תעשה (מ"ב).
 ח. ויזרק על העם: על הזקנים, כי הם כנגד כל ישראל, כמו שכתוב בפר
 העלם דבר של צבור (ויקרא ד', ט"ו) וסמכו זקני העדה את ידיהם, שהם כנגד כל
 העדה. וזאת הזריקה היתה כמו הזאה לכפר על העם (על פי א"ע).
 י"א. לא שלח ידו: לא הוא נוקא — לא היה נזק (ח"א). לא שלח ידו:
 לא פשט נבואתו, לפי שנהגו עצמם במאכל ובמשתה (ח).
 ויאכלו: שאכלו שם השלמים בתחתית ההר לפני האלקים טרם שישבו אל
 אהליהם, כי השלמים נאכלים בירושלם לפני מן החומה, ובשילה בכל הרואה,
 וכאן היו נאכלים לפני המזבח תחת ההר, לא במחנה; ויש תו: שעשו שמחה
 וימם טוב כי כן חובה לשמות בקבלת התורה (רמב"ו).
 י"ב. והתורה: תורה שבכתב; והמצוה: תורה שבעל פה; כי כל המצות
 נתנו למשה בסיני בימים שעמד בהר (א"ע).
 י"ד. מי בעל דברים: זהו הרוצה להוציא מחברו, כי המחזיק לעולם שותק
 (ב"ש): בעל דברים — זהו התובע, בנגוד לבעל הרכוש, הנתבע (ה).

ת ר ו מ ה

פ ר ק כ"ה

ב. ויקחו לי תרומה: כשהמקבל אדם חשוב, או נחשב הנותן כמקבל, ולכן
 אמר ויקחו ולא ויתנו (מ"ב על פי צ"ה); ובאה זאת הנדבה אחרי מעשה העגל,
 כדי שעשית המשכן תכפר על העגל (על פי מ"ב).
 מאת כל איש אשר ידבנו לכו תקחו את תרומתי: קרא בשם "תרומתי"
 את התרומה שיתן איש אשר ידבנו לכו, כי אין רצון ה' בצרי עין (על פי בחי"י).
 ג. וזאת התרומה: צוה שלא יקבלו כל שוה כסף כגון פירות ומרגליות
 ואבנים טובות שאינם מאבני האפור והחשן, אבל יקבלו תרומה שגופה נכנסת
 במלאכת המיטכן, והם י"ג דברים האמורים בענין (ט).
 זהב וכסף ונחשת: והנה לא היו במעשי המשכן ברזל (א"ע).
 ד. ותולעת שני: צמר הצבוע בצבע אדום קרוי תולעת והצבע קרוי שני.